

**АРХЕОЛОГІЯ В УМОВАХ ЕПОХИ ЗАСТОЮ (1950–1980)***А. В. Зборовська*

*Анотація.* Період пізнього радянського соціалізму (1950–1980-ті роки) мав суперечливий вплив на археологію в СРСР. Попри ідеологічний тиск і уніфікацію, розвивалась інституційна мережа, проводилися масштабні польові дослідження, створювався великий емпіричний матеріал. Археологія базувалась на марксистсько-ленінській теорії, яка обмежувала методи і інтерпретації, гальмуючи міждисциплінарні підходи. Водночас формувалися прогресивні концепції, зокрема господарсько-культурні типи, палеоекономічне моделювання та екологічний напрям. Інститут археології здійснював численні експедиції по всій Україні, досліджуючи пам'ятки від палеоліту до середньовіччя. Відкриття багатощарових стоянок і курганів значно поглибили знання про давню історію регіону.

*Ключові слова:* застій, археологія, формаційний підхід, новобудовні експедиції.

Період пізнього радянського соціалізму, відомий із назвою «застій», що охоплює умовно 1950–1980-ті роки, мав суперечливий вплив на розвиток гуманітарних наук, зокрема археології. В умовах ідеологічного диктату та централізованого управління археологічна наука в СРСР з одного боку зазнавала сильного тиску та уніфікації, з іншого – розвивала інституційну мережу, її представники здійснювали масштабні польові дослідження і створювали великий емпіричний матеріал, що згодом став основою для нових інтерпретацій у пострадянський період. Археологічна наука в СРСР зазнавала системної ідеологізації. У межах марксистсько-ленінської теорії суспільного розвитку археологія мала підтверджувати універсальність формаційного підходу. Це позначалось як на періодизації, так і на інтерпретації матеріалу: від первіснообщинного ладу до «ранньокласового» суспільства, всі фази минулого мали ілюструвати прогресивний рух до соціалізму. Теоретичні дискусії часто зводилися до доказу переваг марксистського методу, а альтернативні підходи або замовчувались, або оголошувались «буржуазними» та ідеологічно ворожими. У науковому обігу не допускались поняття, які не вписувались у формаційний канон. Так, наприклад, дослідження господарських моделей чи символічних структур часто замінювалися питанням класової боротьби чи «виникнення експлуатації». Це гальмувало розвиток міждисциплінарних підходів, зокрема тих, що базувалися на співпраці з екологами, антропологами чи етнологами [1].

У середині 1940-х років формується концепція господарсько-культурних типів (ГКТ), остаточно оформлена у 1950-х роках, завдяки роботам М. Г. Левіна та М. М. Чебоксарова. Вони визначали ГКТ як історично сформовані комплекси господарства й культури, що виникли у схожих географічних умовах і за умови подібного суспільного ладу – ідея, яка для свого часу була досить прогресивною. У 1969 році С. М. Бібіков запропонував метод палеоекономічного моделювання, поєднав аналіз навколишнього середовища з вивченням матеріальної культури та побуту мешканців конкретної пам'ятки. Він довів, що навколишнє середовище не лише впливає на розвиток культури, а й змінюється разом із нею – так сформувався екологічний напрям в археології та історії.

У 1980-х роках П. М. Долуханов розвинув концепцію оптимізації господарської стратегії, розглядаючи людське суспільство як адаптивну систему. Ідеї гуманітарного та природничого синтезу підтримав і С. О. Арутюнов, який наголошував на необхідності комплексного підходу до вивчення етносу та природи як взаємозалежних систем. Він бачив культуру як сукупність підсистем, що реалізують важливі функції, зокрема створення навколишнього середовища та формування духовних і фізичних властивостей людини [1].

У цей період Інститут археології досяг значних успіхів у польових дослідженнях пам'яток, тому що охопив експедиціями всі регіони України та всі історичні періоди давнини. Щорічно організовувалося до 40 експедицій, під час яких було виявлено і вивчено сотні пам'яток.

Зокрема, відбувалися розкопки пам'яток кам'яного віку: палеолітичні стоянки Радомишльська, Мізинська, Добраничівська, Фастівська, Антонівська; мезолітичні могильники Волоський та Василівські у Дніпровському Надпоріжжі, печерна стоянка Фат'ма-Коба в Криму; неолітичні могильники Микільський, Вільнянський, Дерев'яський, Чаплинський та інші, а та-

кож стоянки Бузьки, Чапаївка (Віта Литовська), Бондариха 2, Микільська Слобідка, Базьків острів, Сокольці, Саврань і Погорілівка. Дослідження цих пам'яток заклали основи територіальної і хронологічної диференціації культур неоліту. Провалилися розкопки трипільських поселень Сабатинівка II і Гренівка на Південному Бузі, Гребені на Дніпрі, Чапаєвка біля Києва, Сандраки на Вінниччині, Паволоч і Троянів на Житомирщині.

Вивчалися й інші культури, зокрема енеоліт – рання бронза степової зони, зокрема багатошарове поселення Михайлівка на Нижньому Дніпрі, кургани, серед яких Сторожова Могила з рештками возу ямної культури. На основі курганних досліджень висунули ідею буджацької культури та виділили кемі-обинську культуру в Криму. Науковці значно поповнили джерельну базу пізньої бронзи після дослідження поселення Бабіне III, яке дало підстави виділити бабинську культуру. А також почалися дослідження пам'яток Північної України, зокрема поселення Пустинка, білогрудівської культури Сандраки та інших. Було відкрито й вивчено пам'ятку Висоцький могильник на Львівщині, досліджувалося поселення ранньоскіфського часу: Нагоряни, Мачухи, Жаботин. Це дозволило уточнити хронологію білогрудівської культури, виділити чорноліську культуру і її жаботинський етап, а також локальні варіанти скіфської культури. Розкопки скіфських городищ і курганів здійснювалися на Лівобережжі і Нижньому Дніпрі. Продовжувалися дослідження античних міст Ольвії, Тіри, Херсонеса, поселень на острові Березань та у передмістях Ольвії. У Закарпатті було відкрито металургійний комплекс латенської культури Нове Клиново, розкопано поселення зарубинецької культури в Каневі та Лютіжі, розпочато розкопки могильника Пирогів. Дослідження пам'яток черняхівської культури проводилися у Переяславі-Хмельницькому, Житомирській, Черкаській, Вінницькій, Дніпровській, Полтавській та Сумській областях. Важливим досягненням стала організація досліджень пам'яток Києва, зокрема обстеження могильника в урочищі Кирилівська гора, що дало цінні матеріали для вивчення пізнього бронзового, раннього залізного віку, черняхівської культури і середньовіччя [2].

У 1970 році в складі Інституту, як структурний підрозділ, було створено постійну Київську експедицію під керівництвом П. П. Толочка. Наступного 1971 року з'явилися Херсонська та Запорізька експедиції. У 1973 р до Інституту перейшла група антропологів із Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР [3].

Дослідження Інституту археології у 70–80-х роках вирізнялося низкою важливих наукових відкриттів, які значно розширили знання про ранню історію Східної Європи, заповнили її прогалини завдяки виявленню і аналізу нових пам'яток, а також показали нерівномірність і різноманітність давніх історичних процесів. Для точнішої періодизації та хронологічної класифікації культур дедалі ширше застосовували радіовуглецевий метод датування, що спричинив справжню революцію в археології [3].

Важливою подією у вивченні витоків європейської історії стало дослідження багатошарової пам'ятки Королево на Закарпатті, де найдавніший шар датують часом близько 1 млн років тому. Ця 12-метрова товща ґрунту містить унікальні сліди людської діяльності, що дали змогу детально вивчити еволюцію знарядь праці від раннього до пізнього палеоліту. Нові багатошарові стоянки Заскельне V і VI дозволили розробити хронологічну шкалу муст'єрських пам'яток Криму, серед яких особливо цінні рештки неандертальців. Важливість цих знахідок підтверджує проведений у 1978 році на цих стоянках Радянсько-французький симпозіум «Динаміка розвитку географічного середовища та суспільства». Джерельна база з пізнього палеоліту значно збільшилася, що сприяло глибшому вивченню локальних особливостей пам'яток, планування поселень, конструкції осель, організації господарства в різних природних зонах, а також висуненню гіпотез щодо соціальної структури і демографічного потенціалу тогочасних спільнот. Це також стосується і мезоліту, дослідження якого зосереджувалися на уточненні періодизації, виділенні нових культур та реконструкції способів адаптації. У неоліті дослідники зосередилися на дослідженні переходу до відтворювальних форм господарства – скотарства і землеробства, вивченні їх конкретних проявів і поступовості [3].

Подальші дослідження трипільської культури дозволили уточнити її розвиток у часі і просторі, виявити відмінності між західним і східним ареалами, більш чітко визначити типи

пам'яток, що відображають постійний розвиток культури чи міграції її носіїв. Вивчалися також різні історико-культурні проблеми: планування поселень, будівництво осель, моделі господарства, демографія. У 1970-х роках несподіванкою стали відкриття поселень-гігантів площею 250–450 га, що викликали жваві дискусії, зокрема щодо їх двоповерхової забудови.

У цей період остаточно сформувалися культури енеоліту, зокрема середньостогівська та Гумельницька (за сучасною класифікацією – культура Болград-Алдені). Дослідження на Західній Волині виявили культуру пізньострічкової мальованої кераміки, що тепер належить до лендельської спільноти. Значні зрушення в дослідженнях старожитностей України були пов'язані з активізацією новобудовних експедицій, які у 1970–1980-х роках провели масштабні рятівні розкопки по всій території країни – від Донбасу і Присивашся до Криму і Північно-Західного Причорномор'я.

Ці експедиції значно поповнили джерельну базу з курганных культур, які започаткували новий етап освоєння степів через виникнення курганного обряду в енеоліті. Велика територіальна розкиданість і різноманіття поховань ускладнюють їх систематизацію, але саме в цей період розпочали формуватися підходи до розв'язання цієї проблеми. Знахідки трипільських «імпортів» на енеолітичних пам'ятках стали основою для синхронізації культурних явищ [3].

Значне збільшення джерел дало змогу уточнити хронологію, періодизацію та локальні особливості культур доби бронзи. Нові матеріали збагатили знання про матеріальну і духовну культуру, господарство та освоєння ресурсів, а також взаємодію з іншими культурами.

Поповнення колекції поховань ямної культури, включно з розібраними возами і металевими предметами, кардинально змінило уявлення про цю культуру, яку раніше вважали примітивною. Важливі зміни сталися і у вивченні катакомбної культури з виділенням підкультур і відкриттям унікальних поховань із «портретованими» черепами.

Нові можливості відкрилися для вивчення бабинської культури, яка тепер отримала надійну стратиграфічну базу та окреслила свій ареал і періодизацію. Паралельно з нею сформувалися сабатинівська і зрубна культури, що відобразили щільність заселення степової смуги. Дослідження поселень у Північно-Західному Причорномор'ї й на Побужжі виявили відмінності в господарських стратегіях носіїв цих культур. На поселенні Ташлик I знайдені найдавніші в Україні ознаки обробки заліза, датовані XIII століттям до н. е. Відкриття курганных і ґрунтових могильників фінальної бронзи дало змогу виокремити білозерську культуру. Збільшення кількості джерел сприяло більш глибокому осмисленню доби заліза. З'явилися нові археологічні підтвердження існування кіммерійців, а також розширилося уявлення про архаїчний період скіфів [3].

Охоронні розкопки і застосування новітніх технологій оновили дослідження великих скіфських курганів із багатими похованнями знаті – Товста Могила, Бердянський, Братолюбівський кургани та інші, які зберігають унікальні предмети скіфо-античного ювелірного мистецтва і стали скарбницею світової культури. Ці знахідки викликали потребу в диференціації курганів за соціальним статусом похованих і встановленні ідентичності правителів Скіфії. Одночасно дослідження численних курганів із похованнями рядових скіфів допомогли відтворити соціальну структуру скіфського суспільства IV століття до н. е. Виявлено нерівномірний розподіл курганів по степу з прив'язкою до важливих торгових шляхів. Вивчення окремих аспектів скіфської культури сприяло кращому розумінню її генези, хронології, історії та зв'язків з античними центрами Північного Причорномор'я і осілим населенням лісостепу.

Також були досліджені поховання сарматської знаті (Соколова Могила, Ногайчинський курган), що суттєво розширило відомості про проникнення сарматів в Україну, їхню культуру упродовж майже пів тисячоліття, та про їхні взаємодії із пізньоскіфським царством і античними державами Північного Причорномор'я. Важливі результати дали новобудовні експедиції у вивченні культури тюркомовних кочівників середньовіччя, зокрема виділення багатого половецького комплексу Чингульського кургану. Матеріали з новобудов дозволили також проводити дослідження палеоантропології населення України від неоліту до пізнього Середньовіччя [3].

Період «застою» (1950–1980-ті) у радянській археології характеризувався ідеологічним контролем і уніфікацією, але водночас вирізнявся розвитком інституцій, масштабними польо-

вими дослідженнями і накопиченням великої кількості емпіричних даних. Марксистська ідеологія впливала на теоретичні підходи, обмежуючи різноманітність інтерпретацій. Водночас були зроблені важливі наукові відкриття і створені основи для подальшого розвитку археології у пострадянський період.

*Abstract.* The period of late Soviet socialism (1950s–1980s) had a controversial impact on archaeology in the USSR. Despite ideological pressure and unification, an institutional network developed, large-scale field research was conducted, and extensive empirical material was created. Archaeology was based on Marxist-Leninist theory, which limited methods and interpretations, inhibiting interdisciplinary approaches. At the same time, progressive concepts such as economic and cultural types, paleoeconomic modeling, and ecological approaches were being developed. The Institute of Archaeology conducted numerous expeditions throughout Ukraine, exploring sites from the Paleolithic to the Middle Ages. The discoveries of multilayered sites and mounds have significantly deepened knowledge of the region's ancient history.

*Keywords:* stagnation, archaeology, formation approach, newly constructed expeditions.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Артлюхова О., Штепко О. Розвиток інвайронментальної археології у радянський період. *Человек в истории и культуре*. 2012. № 2. С. 610–616.
2. Інститут археології, 1950–1960-ті рр. *Інститут археології НАНУ*. URL: <https://iananu.org.ua/pro-institut-ia/istoriya/institut-arkheologiji-1950-1960-ti-rr>
3. Інститут археології, 1970–1980-ті рр. *Інститут археології НАНУ*. URL: <https://iananu.org.ua/pro-institut-ia/istoriya/institut-arkheologiji-1970-1980-ti-rr>

УДК 94:329.17: 356.15+929

## БАТЬКИ ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ У СТАНОВЛЕННІ КАТЕРИНИ ЗАРИЦЬКОЇ

*В. В. Івасюк*

*Анотація.* У статті досліджуються ключові чинники формування особистості та ідеологічних поглядів Катерини Зарицької. Аналізується вплив родинного виховання Мирона і Володимира Зарицьких, що заклало основи моральних цінностей та патріотичного духу діячки, а також освіти й позакласної діяльності на становлення світогляду. Значна увага приділяється активній участі Катерини Зарицької в «Юнацтві» ОУН, що розкрила її непересічні організаторські здібності та визначила місію життя. У статті відображається вплив цих чинників на формування стійкої, відданої ідеї та готової до викликів життя особистості.

*Ключові слова:* Катерина Зарицька, родина, «Юнацтво» ОУН, український визвольний рух.

У дослідженні Другої світової війни та перспектив державотворення надзвичайно важливою є діяльність ОУН та УПА. Не можна оминати жіночу частину цього визвольного руху, адже і сьогодні значна кількість представниць «слабкої» статі боронить нашу державу. У цьому контексті особливої уваги заслуговує Катерина Зарицька, ім'я якої стало символом незламності та самовідданості у боротьбі за свободу й незалежність. Вона залишила глибокий слід в історії, адже своє життя присвятила майбутньому України. Надзвичайно важливими є юні роки Катерини, у які сформувалися основи її світогляду, що визначили подальшу долю діячки.

Найбільш ґрунтовно постать Катерини Зарицької розглядається у працях Лесі Онішко. Вона у праці «Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати... Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі» поетапно простежила життя діячки українського визвольного руху та її діяльність в ОУН та УПА [1]. Дослідженням постаті Катерини Зарицької також займалися Антонова Тетяна та Кісь Оксана [2; 3]. Проте постать Катерини Зарицької заслуговує на поглиблену увагу до окремих етапів її непересічного життя.

Мета дослідження полягає у розкритті ролі родини та виховання, що заклали основи патріотичного духу Катерини Зарицької, а також аналізі впливу освіти, оточення й участі у «Юнацтві» ОУН на формування ідеологічних поглядів й активної життєвої позиції діячки українського визвольного руху. Значний масив інформації про юні роки Зарицької міститься у спогадах, зокрема Уляни Люболич [4].